

שמעון מנדלבאום

עיונים בתפילת עמידה של חול

“ולירושלים עירך ברחמים תשוב, ותשכן בתוכה כאשר דברת, ובנה אותה בקרוב בימינו בנין עולם, וכסא דוד מהרה לתוכה תכין. ברוך אתה ה' בונה ירושלים.”

עיון מעמיק בברכה זו מעורר מספר שאלות:

- א. מדוע בכל ברכות שמונה עשרה לא נמצאת ו'ו בתחילת ברכה חוץ מברכה זו וברכת “המינים”?
- ב. הברכה הסמוכה לברכת בנין ירושלים היא “את צמח דוד עבדך”. מדוע המשפט “וכסא דוד מהרה לתוכה תכין” מובא בתוך ברכת בנין ירושלים? אם מחמת שכסא דוד קשור לירושלים, הרי ברכת “צמח דוד” סמוכה לה.

הגמרא במגילה בדף יז ודף יח אומרת: “מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר. ת”ר... מתרוממת קרנם בירושלים שנאמר: ‘שאלו שלום ירושלים ישליו אוהביך’. וכיון שנבנית ירושלים בא דוד. שנאמר: ‘אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ד’ אלהיהם ואת דוד מלכם’, וכיון שבא דוד באתה תפילה וכו’”.

מהגמרא עולה ששתי הברכות ברכת “בונה ירושלים” והבאה אחריה ברכת “מצמיח קרן ישועה” הינן ברכות נפרדות. לעומת זאת בירושלמי למסכת ברכות (פ”ב ה”ד) בענין ברכות תפילת שמונה עשרה לא מופיעה ברכת מצמיח קרן ישועה. וזה לשון הגמרא: “והאמצעיות צרכן של בריות, חננו דעה חננתנו דעה, רצה תשובתנו רצית תשובתנו, סלח לנו סלחת לנו, גאלנו גאלתנו, רפא חלינו רפית חלינו, ברך שנותינו ברכת שנותינו, קבצנו קבצתנו, שופטנו בצדק שפטתנו בצדק, הכנע קמינו הכנעת קמינו, צדקנו במשפט צדקתנו, בנה ביתך ושמע עתירתנו...”

ממשיכה הגמרא ואומרת: “ותני עלה, כולל של מינים ושל רשעים (בברכת) במכניע זדים. ושל גרים ושל זקנים (בברכת) במבטח לצדיקים. ושל דוד (בברכת) בבונה ירושלים. (שנאמר) ‘אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ד’ אלהיהם ואת דוד מלכם’.” בנוסח התפילה של ארץ ישראל כנראה שלא היתה

1. מקור הירושלמי בתוספתא ברכות סוף פרק ג'.

ברכה מיוחדת להחזרת מלכות דוד. אלא הוזכרה כחלק מברכת בונה ירושלים.

ובמדרש תנחומא² (פרשת קרח פיסקה יב) כתוב: "כל תשא עון וקח טוב (הושע יד, ג) אמרו ישראל ריבונו של עולם, בזמן שבית המקדש קיים היינו מקריבין קרבן ומתכפר, ועכשיו אין בידינו אלא תפילה. טוב, בגמטריא שבע עשרה, תפילה תשע עשרה?! הוצא מהן ברכת הזדים שתקנו ביבנה, ואת צמח דוד שתקנו על שום 'בחנני ד' ונסני' (תהילים כו, ב)."

אלא שבמדרש רבה³ (במדבר יח, כא) מצאנו בשנוי נוסח: "תפילה יט ברכות? הוצא משם ברכת המינין שתקנוה ביבנה, ואת צמח דוד שתקנוה אחריו".

המדרשים מתארים שהיו שבע עשרה ברכות, לאחר מכן הוספה ברכת הזדים⁴, ולאחר זמן הוסיפו ברכת צמח דוד. נראה בעליל שבמדרשים אלו משוקעת התפתחות התפילה על פי המנהג בארץ ישראל, מפני שבתלמוד הבבלי המאוחר יותר לא מוזכר שבתפילת עמידה יש שבע עשרה ברכות אלא שמונה עשרה ברכות.

יתכן גם שמדרש זה בא ליישב בין הבבלי לירושלמי בענין ברכת "צמח דוד". בתחילה היו שבע עשרה ברכות, ואח"כ תקנו ברכת צמח דוד. הגמרא הירושלמית עוסקת בזמן הקודם לתקנת ברכת צמח דוד, ואילו הגמרא הבבלי עוסקת בזמן שאחר תקנת ברכה זו.

אלא שקשה על העמדה זו מהגמרא בברכות (כח:): "הני יח כנגד מי? אמר רבי הלל בריה דרבי שמואל בר נחמני: כנגד יח אזכרות שאמר דוד ב'הבו לה' "

2. מדרש תנחומא הוא מדרש של אמורא ארצישראלי בשם רבי תנחומא שחי בדור החמישי-ששי לאמוראים (עפ"י ספר תולדות תנאים ואמוראים) ולא כפי שכתב ר"ש בובר המהדיר למדרש תנחומא בהקדמתו שרבי תנחומא הוא תנא. והראיה שבמדרש המובא להלן מוזכרים שמות אמוראים כגון רבי סימון שחי בדור השני-שלישי לאמוראים.

3. "מדרש רבה" - נחלקו במהות שמו. האם "רבה" על שם שגדול הוא, או על שם הפותח בבראשית רבה שהוא רבי הושעיה רבה. לכל חומש וחומש במדרש זה מלקט אחר. מדרש במדבר רבה יש אומרים שמלקטו הוא רבי משה הדרשן, ויש המייחסים ליקוטו לתקופה מאוחרת יותר.

4. הברכה פותחת ברוב הנוסחים "למלשינים" אבל בנוסחים קדמונים הופיעה המילה "למשומדים" שינוי זה בא כנראה בעקבות התקפות הנוצרים. כך כתב בעל מחצית השקל באור"ח סי' קכ"ו.

בני אלים'. רב יוסף אמר: כנגד יח אזכרות שבקריאת שמע. אמר רבי תנחום אמר רבי יהושע בן לוי כנגד שמונה עשרה חוליות שבשדרה...הני תמני סרי, תשסרי הווין?! (אלו שמונה עשרה ברכות, תשע עשרה יש בתפילת עמידה?!)

אמר רבי לוי ברכת הצדוקים ביבנה תקנוה. כנגד מי תקנוה? אמר רב לוי לרב הלל בריה דרבי שמואל בר נחמני כנגד אל הכבוד הרעים". לרב יוסף כנגד אחד שבקריאה שמע. לרבי תנחום אמר רבי יהושע בן לוי כנגד חוליא קטנה שבשדרה". מכאן שברכת "צמח דוד" כלוכה בתוך יח ברכות, ואילו ברכת "הזדים" היא הברכה התשע עשרה המאוחרת יותר, בניגוד לדעת המדרשים הנ"ל, שברכת "צמח דוד" נתקנה לאחר ברכת "הזדים", אמנם בסוף המאמר יבואר בס"ד ענין זה, עפ"י סקירת השתלשלות התפילה בא"י ובבבל.

ממקור נוסף, במדרש תנחומא לפרשת וירא, אפשר להסיק שלא היו תשע עשרה ברכות אלא שמונה עשרה בלבד. "כך שנו רבותינו: בכל יום מתפלל אדם שמונה עשרה. ולמה שמונה עשרה? אמר רבי שמואל בר נחמן: כנגד שמונה עשרה פעמים שהאבות כתובין בתורה...ואם יאמר לך אדם הרי הן תשע עשרה שכן כתוב: אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק הארץ אשר אתה שוכב עליה וגו', אמור לו אין זה מן המנין... רבי יוחנן אמר, כנגד שמונה עשרה צווים שבמשכן...רבי סימון אמר, כנגד שמונה עשר חליות שבשדרה... ורבי שמעון אמר, כנגד שמונה עשר מזמורים שמראש ספר תהילים... רבי יהושע בן לוי אמר, כנגד שמונה עשרה אזכרות שאמר דוד ב'הבו לה' בני אלים'". רבי תנחומא מביא בדעת רבי שמואל בר נחמן רמז לויכוח בין חכמי ישראל לחכמי בבל, בענין כמה ברכות צריכות להיות בתפילת עמידה של יום חול. "ואם יאמר לך אדם הרי הן תשע עשרה... אמור לו אין זה מן המנין"⁵. כלומר אין ברכה זו כלולה בתפילת עמידה.

נראה אם כן שבנוסח הארץ-ישראלי לא היתה ברכת צמח דוד, וכך כותב בעל ספר חרדים בפרושו לירושלמי: "שהיו כוללים את (ברכת) צמח (דוד) (בברכת) בתשכון (בתוך ירושלים) משום שברכת המינים משלימה יח' ולא

5. אפשר להבין את המדרש בעוד שני אופנים: א. "ואם יאמר לך אדם הרי הן תשע עשרה, שכך כתיב 'אלקי אברהם ואלקי יצחק הארץ אשר אתה שוכב עליה וגו'" - הקב"ה מדבר עם יעקב ומזכיר את אברהם ויצחק, "ואם יאמר לך אדם" פסוק זה גם נכלל, ואז יש תשע עשרה פסוקים בהם מוזכרים שלושת האבות, "אמר לו אין זה מן המנין, שאין יעקב נמנה עמהן".

ב. "ואם יאמר לך אדם הרי הן תשע עשרה" - הרי יש תשע עשרה ברכות בתפילת שמונה עשרה, "אמר לו אין זה מן המנין" - ברכת למלשינים אינה מן המנין, מפני שתוקנה מאוחר יותר.

כבני בבל". וכן כותב בעל ספר מנהגי בני ארץ ישראל להרב רמ"ט זאקס: "שהיו כוללים את ברכת צמח דוד בתוך ברכת תשכון בתוך ירושלים". וכן כתב הר"י טרני למסכת תענית.

על פי הנאמר לעיל הותרו שתי השאלות. הנוסח הראשוני של ברכת ולירושלים היה כך⁶: "רחם עלינו ה' אלקינו ברחמיך הרבים על ישראל עמך, על ירושלים עירך, על ציון משכן כבודך, על מלכות בית דוד משיחך. בנה ביתך ושכלל היכלך. ברוך אתה ה' אלקי דוד בונה ירושלים". כאשר באו ותקנו את ברכת צמח דוד השאירו כזכר לברכה הראשונה את האות ו"ו ואת המילים "וכסא דוד מהרה לתוכה תכין". אמנם כיון שקצת קשה מדוע השאירו זכר יש שהגיהו ומחקו את הו"ו ואת "וכסא דוד מהרה לתוכה תכין" כגון רב עמרם גאון שנוסח הברכה בסידורו: "על ירושלים עירך ברחמים תשוב, ושכון בתוכה כאשר דברת, ובנה אותה בנין עולם בימינו. ברוך אתה ה' בונה ירושלים". גם הרמב"ם השמיט את הו"ו, את "וכסא דוד מהרה לתוכה תכין" ועוד. אבל האר"י הקדוש⁷ משאיר את הנוסח הקיים, וטוען שהמשפט "וכסא דוד מהרה לתוכה תכין", אינו עוסק במשיח בן דוד אלא במשיח בן יוסף. משיח בן יוסף מכין את כסא דוד, ובתפילה אנו צריכים להתכוון שמשיח בן יוסף לא ימות, ועל גבי מה שהוא יכין תחול פעולת משיח בן דוד⁸. ירושלים ומשיח בן יוסף הם הכנה להופעתו של משיח בן דוד, ולכן הם מופיעים בברכה שלפני צמח דוד, ובזה הותרה השאלה השניה.

אך עדיין קשה מדוע יש ו"ו בתחילת ברכת בונה ירושלים? מפרש בעל העץ יוסף, שהו"ו באה לרבות את ירושלים של מעלה. אין הקב"ה בא לירושלים של מעלה עד שיבנה ירושלים של מטה, ולכן נוספה הו"ו, לרבות ירושלים של מעלה. עפ"י הגר"א, בסידור "אשי ישראל", הו"ו היא ו"ו החיבור. יש קשר בין

6. הנוסח הזה מופיע בגניזה הקהירית. ושם בנוסח תפילת עמידה מופיעות שמונה עשרה ברכות (עפ"י נתיב בינה ח"א).

7. ונביא עדות נפלאה של מהר"ח, תלמיד האר"י, בעל העץ חיים: "ובאמרו וכסא דוד עבדך מהרה בתוכה תכין צריך לכוין כוונה זו אשר פרשו שמעיה ואבטליון למורי ז"ל (האר"י), יום א' אשר הלכנו לגוש חלב, להשתטח על קבריהם, ושם אמרו לו הם בעצמם, שצריך לכוין במילות אלו בג' תפילות שבכל יום ויום, לכוין להתפלל להשם יתברך על משיח בן יוסף, שיחיה ולא ימות בידי ארמילוס רשיעא" (סידור גאונים ומקובלים חלק א', פרי עץ החיים).

8. משיח בן יוסף, תפקידו לחזק את הענין הגשמי. יוסף משביר לכל הארץ. ואילו משיח בן דוד מחזק את העניין הרוחני "לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבן רגליו". ואנו צריכים לכוון שעל הבנין הגשמי יבוא הבנין הרוחני השלם.

ברכת על הצדיקים לברכת בונה ירושלים. אנו פונים להקב"ה ואומרים: כאשר תזכור את הצדיקים והחסידים, כל שכן תזכור את ירושלים עירך⁹. ובזה הותרה השאלה הראשונה.

בסיכום:

א. בארץ ישראל ברכת צמח דוד היתה חלק מברכת בונה ירושלים. נוסח יהודי בכל היה שברכת בונה ירושלים וצמח דוד נפרדות.
 ב. בענין תוספת הו"ו ותוספת "וכסא דוד מהרה לתוכה תכין" כברכת בונה ירושלים ישנן שתי גישות. האחת שמשפטים אלו נשארו מנוסח ארץ ישראל, ולכן יש שהגיהום (רב עמרם גאון, רמב"ם). והשניה שזהו חלק מנוסח הברכה אשר אינו קשור לברכת צמח דוד (האר"י).

•

מדוע תיקנו בני בכל ברכה מיוחדת למשיח בן דוד, ואילו בני ארץ ישראל לא תקנו ברכה כזאת? כדי לענות על שאלה זו יש להקדים רקע היסטורי להתפתחות תפילת עמידה של חול.

"א"ר ירמיה, מאה ועשרים זקנים ומהם שמונים וכמה נביאים התקינו את התפילה" (ירושלמי ברכות פ"ב, ה"ד). מאה ועשרים זקנים הם אנשי כנסת הגדולה שהקים עזרא קודם הקמת בית המקדש השני. מה תיקנו אנשי כנסת הגדולה בענין תפילה של חול? נמצאות שתי שיטות עיקריות בראשונים:

שיטה ראשונה: אנשי כנסת הגדולה תיקנו נוסחם של שמונה עשרה ברכות ולא קשרו בין ברכה לברכה, וכך אדם לא התפלל י"ח ברכות בדוקא, אלא כפי צרכו היה האדם אומר את הברכה המתאימה לצרכיו. "שמתחילה לא היו מתפללים אותה על הסדר, אלא כל אחד ואחד (אומר) הברכה שהיתה צריכה לו" (ר' יונה על הרי"ף למסכת ברכות דף יט: מדפיו).

שיטה שנייה: אנשי כנסת הגדולה תיקנו נוסח הברכות וסדרן. וזה לשון המאירי: "ברכות של תפילה - עזרא ובית דינו, והם הם אנשי כנסת הגדולה,

9. הו"ו של ברכת למלשינים ברוב הנוסחים אינה נמצאת חוץ מנוסח אשכנז השכיח בימינו. יש שטענו שו"ו זו יסודה בטעות, אך נראה לי שניתן ליישב שזוהי ו"ו החיבור. הברכה הקודמת היא "השיבה שופטינו", ובה אנו אומרים "ומלוך עלינו אתה ה' לבדך", ואז בהופעה זו של ה' - "כל הרשעה כרגע תאבד".

תיקנום. ואף סודר שבהם על פיהם נעשה. מהם שיצא להם בסידור מכח סברתם על מה שנראה להם לסמוך ענין אחד לחבירו, ומהם שיצא להם הסודר מכח רמז מקראות הסמוכים זה לזה" (מאירי מגילה יז).

לאחר חורבן בית שני, למעלה מארבע מאות ועשרים שנה, "שמעון הפקולי"¹⁰ הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל¹¹ על הסדר ביבנה" (ברכות כח). מה עשה שמעון הפקולי? בראשונים ישנן שתי שיטות. האחת, שסידר את ספר הברכות, כלומר הוסיף נדבך נוסף. כנסת הגדולה תיקנו את הברכות ובא שמעון הפקולי וסדר את הברכות. וזה לשון רבינו יונה: "בא שמעון הפקולי לסדור אותם אחר כך על הסדר. ולמד הסדר מכח הפסוקים (ברכות שם)". שיטה שנייה, שמעון הפקולי הזכיר דברים שנשכחו. "א שנשכח סדר הברכות ושמעון הפקולי סדרן מחדש. (כך משמע בשיטה מקובצת לברכות כח:). וי"א שנשכחו הברכות וסדרן, ושמעון הפקולי חיברן וסדרן (כך משמע מריטב"א מגילה דף יז:).

רבן גמליאל אומר כל יום מתפלל אדם שמונה עשרה (ברכות פ"ד מ"ג). "ת"ר שמעון הפקולי הסדיר יח ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. אמר להם רבן גמליאל לחכמים, כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת הצדוקים? עמד שמואל הקטן ותקנה. לשנה אחרת שכחה וכו' (ברכות כח:). יש לברר אם שני מקורות אלה הם כאחד על גבי השני, כלומר שהיו בתחילה יח ברכות, ולאחר מכן רבן גמליאל הוסיף את הברכה ה-יט, או שהיו יח ברכות, וכאשר בא רבן גמליאל והוסיף את ברכת הצדוקים עדיין לא חרג ממסגרת ה-יח.

באפשרות הראשונה נראה שסובר התלמוד בבלי. היו י"ח ברכות, ולאחר מכן בזמן רבן גמליאל תוקנה ברכת הצדוקים. ברכה זו כנראה לא היתה חובה, כמו שעולה לכאורה מהרשב"א בברכות: "לשנה אחרת שכחה ק"ל דמהכא משמע שלא היה רגיל לאמרה, שאלו כן מאי קאמר לשנה אחרת שכחה?!"¹² באפשרות השנייה סובר התלמוד הירושלמי. אנשי כנסת הגדולה קבעו יח ברכות, ר"ג הוסיף ברכת הצדוקים, וכדי לשמור על מסגרת הי"ח קבצו שתי ברכות לברכה אחת, דהיינו ברכת בונה ירושלים וצמח דוד. כך התקבל הנוסח

10. רש"י מפרש: שמעון הפקולי: פקולי - צמר גפן, ושמעון מוכר צמר גפן היה ומכאן שמו.

11. שלושה רבן גמליאל היו, ורבן גמליאל סתם הוא רבן גמליאל דיבנה, שהיה נשיא הסנהדרין ביבנה, אחרי רבי יוחנן בן זכאי.

12. יתכן שהרשב"א מתמודד עם השאלה כיצד רבן גמליאל יכול היה לחלוק על מסגרת י"ח הברכות. לפירוש רבינו יונה, הנזכר לעיל, נראה שאנשי כנסת הגדולה לא קבעו מסגרת של י"ח ברכות, אלא קבעו י"ח ברכות שונות שאדם יכול לאמרון כאשר נצרך לדבר מה

המופיע לעיל: "רחם על ירושלים וכו'..." ורבן גמליאל לא סטה ממסגרת הי"ח.

בסיכום:

- א. אנשי כנסת הגדולה תיקנו יח ברכות. י"א את נוסח הברכות וי"א אף את סדרן.
- ב. שמעון הפקולי הסדיר יח ברכות. י"א שסדרן, י"א שהחזיר עטרה ליושנה.
- ג. התלמוד הבבלי והירושלמי חלוקים האם כאשר תוקנה ברכת הצדוקים נשמרה מסגרת הי"ח או לא.

במדרש תנחומא (פר' קרח יב') "טוב בגמטריא שבע עשרה, תפילה תשע עשרה? הוצא מהן ברכת הזדים ביבנה ואת צמח דוד". ממדרש זה עולה לכאורה שקודם תוקנה ברכת הזדים, ולאחר מכן ברכת צמח דוד. יתכן א"כ שרבי תנחומא בא לאמר את סדר תיקון הברכות בארץ ישראל, שתקנו ברכת הזדים, ושמרו על מסגרת ה-יח באיחוד ברכת בנין ירושלים וצמח דוד, ולבסוף הודו אנשי ארץ ישראל לבבל ותקנו את ברכת צמח דוד בנפרד.

אביא לסיום את דברי הפני יהושע במסכת ברכות דף כח: "נראה מבואר שכל ברכות התפילה מיוסדים על אדני פז במספר התיבות ואותיות...מלבד מהשש בהם סוד מופלא, דאי לא תאמר הני מה זה שאמר רבן גמליאל כלום יש אדם שיודע לתקן, דהא אפילו נשי דידן נמי יכולין לתקן כן, כיון שאינן אלא עניני קללות השייך להתפלל על הצדוקים. ומה רבותא נמי דשמואל הקטן שהוצרך לתקנה, ולאחר ששכחה הוצרך להשקיף ב' או ג' שעות. אע"כ כדפרישית, שמספר התיבות ואותיות מצד עצמותם ומהסוד שבהם יכולין לעשות רושם למעלה, עד כדי שיתקיים המכוון באותו ברכה".